

УДК 091"15":027.54(477-25)
https://doi.org/10.32461/2226-0285.2.2019.190600

Підгорбунський Микола Анатолійович,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент Київського національного університету
культури і мистецтв
nikolauspig@gmail.com
ORCID 0000-0002-2678-5147

ПЕРВИННІ ГРАДАЦІЇ ВИКОНАННЯ БОГОСЛУЖБОВИХ ТЕКСТІВ: ПСАЛМОДІЮВАННЯ І РОЗСПІВНЕ ЧИТАННЯ

Метою статті є аналіз первинних градацій виконання богослужбових текстів та визначення їх характерних особливостей в богослужінні української Православної церкви. **Методологія дослідження** включає системний аналіз, що дав можливість проаналізувати та дослідити градації виконання богослужбових текстів (псалмодіювання і розспівне читання). Для окреслення часових і кількісних характеристик проаналізованого матеріалу було вжито статистичний та хронологічний методи. **Наукова новизна** полягає у критичному аналізі схеми градацій виконання богослужбових текстів, в результаті якого запропоновано псалмодію віднести до розповідного читання, а екфонетику вважати розспівним читанням з певними музичними елементами. **Висновки.** Досліджено еволюцію первинних градацій виконання богослужбових текстів, починаючи з давньоіудейського читання і давньогрецької просодії до розспівного читання в українській Православній церкві XVII ст. Проаналізовано сучасні системи градацій виконання богослужбових текстів, розроблені провідними вченими-медієвістами. Визначено та конкретизовано особливості псалмодіювання та розспівного читання в богослужінні української Православної церкви.

Ключові слова: давньоіудейське читання і давньогрецька просодія, псалмодія, речитативний спів, екфонетичні знаки, погласиця.

Подгорбунский Николай Анатольевич, кандидат исторических наук, доцент, доцент Киевского национального университета культуры и искусств

Первичные градации исполнения богослужебных текстов: псалмодирование и распевное чтение

Целью статьи является анализ первичных градаций исполнения богослужебных текстов и определение их характерных особенностей в богослужении украинской Православной церкви. **Методология исследования** включает системный анализ, который дал возможность проанализировать и исследовать градации исполнения богослужебных текстов (псалмодирования и распевного чтения). Для определения временных и количественных характеристик проанализированного материала были использованы статистический и хронологический методы. **Научная новизна** заключается в критическом анализе схемы градаций исполнения богослужебных текстов, в результате которого предложено псалмодию отнести к повествовательному чтению, а екфонетику считать распевным чтением с определенными музыкальными элементами. **Выводы.** Исследована эволюция первичных градаций исполнения богослужебных текстов, начиная с древнеиудейского чтения и древнегреческой просодии до распевного чтения в украинской Православной церкви XVII в. Проанализированы современные системы градаций исполнения богослужебных текстов, разработанные ведущими учеными-медиевистами. Определены и конкретизированы особенности псалмодирования и распевного чтения в богослужении украинской Православной церкви.

Ключевые слова: древнеиудейское чтение и древнегреческая просодия, псалмодия, речитативное пение, екфонетические знаки, погласица.

Pidhorbunskyi Mykola, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of Kiev National University of Culture and Arts

Primary gradations of the performance of liturgical texts: psalmoding and chanting

The purpose of the article is to analyze the primary gradations of the performance of liturgical texts and determine their characteristic features in the worship of the Ukrainian Orthodox Church. **The research methodology** includes system analysis, which made it possible to analyze and study the gradations of the execution of liturgical texts (psalmodization and raspevny reading). Statistical and chronological methods were used to determine the temporal and quantitative characteristics of the analyzed material. **Scientific novelty** consists in a critical analysis of the gradation scheme for the performance of liturgical texts, as a result of which it is suggested that the psalmody be attributed to narrative reading, and ekfonetics should be considered raspevny reading with certain musical elements. **Conclusions.** The evolution of the primary gradations of the performance of liturgical texts is studied, from ancient Jewish reading and ancient Greek prosody to raspevny reading in the Ukrainian Orthodox Church of the XVII century. The modern gradation systems for the execution of liturgical texts, which were developed by leading media scholars, are analyzed. The features of psalmodization and chant reading in liturgy of the Ukrainian Orthodox Church are defined and concretized.

Key words: ancient Jewish reading and ancient Greek prosody, psalmody, recitative singing, ekfoneticheskie signs, consonant.

Актуальність теми. Стародавній церковний та богослужбовий спів Православної церкви, зароджений в період Київської Русі, є важливою складовою музичної спадщини українського народу. Розглядаючи питання градацій виконання богослужбових текстів в сучасній науковій літературі, потрібно відзначити відсутність єдиної позиції серед науковців з цієї проблематики. Різноманітні інтерпретації у визначенні градацій та використання термінології, яка не завжди є коректною, спонукають конкретизувати особливості псалмодіювання та розспівного читання в богослужінні української Православної церкви.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В сучасних дослідженнях прослідковується спроба узагальнити поняття градацій виконання богослужбових текстів, яке активно розглядалося вченими наприкінці XIX – початку XX ст. Сьогодні деякі вчені-медієвісти роблять спроби створити власні системи градацій. Так, дослідник І. А. Гарднер зазначає, що в Православній церкві відсутня розмовна та декламаційна манера виконання богослужбових текстів. Вчений подає власну схему головних градацій музичного елементу, де визначає три групи: псалмодію, екфонетику і спів [5, 71]. Вважаємо, що І. А. Гарднер робить помилку, стверджуючи, що псалмодія є однією із градацій музичного елементу. Псалмодіювання (розповідне читання) не має відповідних характеристик, які б віднесли цей вид до однієї із градацій музичного елементу.

Дослідниця Т. Ф. Владишевська поділяє церковне читання на два основних види – розповідний та псалмодійний речитативи. Потрібно зазначити, що розповідний речитатив пов'язаний з читанням книг повчального характеру. На думку дослідниці, цей вид близький до казок і билин, яким характерна розповідна інтонація [3]. Т. Ф. Владишевська виокремлює такі три типи псалмодіювання при читанні псалмів, як читання кафізм, псалтир за померлими та шестопсалміє. Вона вбачає подібність погласиць речитативного співу із деякими жанрами фольклору, а саме плачами та билинами [2, 12]. Поділяючи церковне читання на два основних види, Т. Ф. Владишевська об'єднує їх за подібністю з билинами, що в певній мірі є протиріччям. Як відомо, билини – це епічні пісні, які виконувалися в супроводі музичних інструментів. Відповідно, билини мали характерну мелодику, динаміку і ритміку, що не характерно для розповідного та псалмодійного речитативів.

Метою статі є виокремлення первинних градацій виконання богослужбових текстів та з'ясування їх характерних особливостей в богослужінні української Православної церкви.

Виклад основного матеріалу. Витоки первинних градацій виконання богослужбових текстів сягають Стародавнього Єгипту, Іудеї та Греції. Храмний спів єгипетських жреців на сьогодні малодосліджений. Існує гіпотеза, що єврейський пророк і засновник іудаїзму Моїсей, який вивів євреїв із Стародавнього Єгипту, тривалий час навчався у єгипетських жреців. Під час іудейського богослужіння піснеспіви поділялися на читання священних текстів, виконання псалмів та співання гімнів. У X ст. до н. е. стають популярними псалми, появу яких приписують царю Давиду. Псалмодіювання мало форму речитативу з використанням орнаментальної вокалізації і виконувалося в піднесеному настрої. Всі біблійські книги в стародавньому іудейському богослужінні читали проспівуючи і кожен вид читання мав свій мелодичний тип. Так, автор «Толкового Типикона» М. М. Скабалланович стверджує, що «п'ятикнижжя за твердженням рабинів повинно мати м'які звуки, але низькі; Пророки – звуки високі і суворі; Притчі – вкрадливі; Пісня пісень – живі і веселі; Екклезіаст – серйозні і суворі» [8]. Ця традиція поділяти види церковного читання збереглася і в християнських церквах Заходу та Сходу.

Другою складовою літургійної речитативі є давньогрецьке просодійне (розспівне) читання. Як свідчать історичні джерела, його діапазон був у межах розмовного інтонування. Давньогрецька просодія, як і давньоіудейське читання, мала спеціальні знаки були призначені для позначення музичних акцентів, які сприяли виразному декламуванню. Саме грецькі знаки просодії згодом стали основою для екфонетичної нотації як особливої системи запису звуків, винайденої у Візантії (X–XII ст.), і призначеної для розспівного читання священних книг. Термін «екфонетична нотація» (від грец. ek-fonesis – вимова), як зазначає М. Ф. Фіндейзен, уперше був використаний у праці Гзетіса, який вказав на вживання Східною церквою різних видів співу і розспівного читання книг Старого і Нового Заповіту [10, 88]. Знаки просодії й акценти виокремлювали окремі склади або слова, визначали звуковисотну лінію декламування, відображали синтаксичну та змістовну сторону мови. Ці знаки були пов'язані з довготою або стислістю голосних звуків, з придихами, з ударними і безударними складами богослужбового тексту.

Австрійський музикознавець Е. Веллес ґрунтовно досліджував різні типи розспівного читання, поширені в Візантії. Він зазначав, що в грецьких церквах виокремлюються дві традиції – монастирська і соборна, поширена в митрополичих церквах. У монастирях служба була розроблена менш ретельно і читання текстів нагадувало спокійну, розмірену кантилену, тоді як у митрополичих церквах читання було настільки розвинене, що вже переходило в спів [11]. Згодом екфонетичний нотопис був переданий Візантією або безпосередньо, або через балканських слов'ян до Київської Русі, зазначає Б. П. Кутузов, де

спочатку відбувався процес їх адаптації та одночасно вироблення власних національних форм розспівного читання, обумовлених особливостями церковнослов'янської мови [7].

Дослідження протоієрея Іоанна Вознесенського «О церковном пении православной Греко-Российской Церкви. Большой знаменный напев» стало основою для всіх подальших досліджень церковного читання в Україні і в Росії. Перший параграф цієї книги присвячений саме церковному читанню, де автор класифікує інтонаційність церковного читання за двома критеріями. Перший – за змістом, що включає читання Євангелія, Апостола, рядових молитов, Великого Покаянного канону, проголошення вигуків і коротких молитов. Другий – за виконавцем, читання священиком, протодияконом і читцем. Потрібно зазначити, що Євангеліє читає священик або диякон, а ієрей може тільки вимовляти деякі вигуки. Апостол читати може і священик, і протодиякон, або читець, а рядові молитви і канони, за звичаєм, вимовляє тільки читець, екстенії – тільки диякон або за відсутності диякона священик [4].

Дослідник І. І. Вознесенський відзначав, що розспівне читання (речитативний спів) відрізняється від церковного співу більш короткою і простою музичною будовою. Такою простою музичною будовою є погласиця – короткий, досить простий наспів, відповідний рядку тексту і постійно повторюваний у процесі читання [4].

Перші записи погласиць відносяться до XVI ст. Зважаючи на простоту їх мелодійного малюнка, раніше вони передавалися від покоління до покоління за допомогою усної традиції. Ці, вже не просодійні, а співочі погласиці, як зазначає М. Д. Успенський, «служували, мабуть, мнемонічним засобом і матеріалом для налаштування слуху співаків, подібно до задавання тональності диригентом у сучасному хоровому співі» [9, 73]. Для погласиць характерна певна стабільність та деяка імпровізаційність, обумовлена усною традицією розспівного читання та індивідуальною манерою кожного читця, вимушеного пристосовувати коротку формулу погласиці до текстових рядків різної довжини. За допомогою погласиць розспівався будь-який текст богослужбових книг, зазначалися його ударні і безударні склади, подовжені і короткі склади та акценти. В подальшому погласиці розспівного читання створили підґрунтя для формування перших музичних формул, які з часом стали основою в церковному співі.

Перша спроба фіксації звуковисотної лінії читання за допомогою нотного запису була зроблена Евфимієм Богдановим у праці «Пособие к церковному чтению, положенное для вразумительности чтения на ноты, на основании обычного древне-церковного чтения, а частию на основании письменных памятников древне-церковного чтения». У «Посібнику...» Е. О. Богданова класифікація церковного читання наводиться за тими ж критеріями, що і в дослідженні протоієрея Іоанна Вознесенського, але з поділом вже на дев'ять рівнів. Кожен рівень має своє призначення: від найбільш простого – швидкого речитативу (читання псаломщиком щоденних молитов і псалмів), до найскладнішого і розспівного виголошення священиком Великого Покаянного канону. Що стосується інтонацій диаконського читання, то в «Посібнику» сказано, що при читанні Писання «фраза-зачин» вимовляється рівно і протяжно на одному тоні, а до кінця читання досягається звукова вершина. Причому загальний діапазон одного читання не перевищує тетрахорда; водночас діапазон читання паремій утричі більший; екстенії читаються дияконом на одному опорному тоні із заключними оспівуваннями [1].

Працею, присвяченою богослужбовому читанню, є «Метод богослужбных возгласов, положенных на ноты» ієромонаха Геронтія (Курганівського). Автор подає власну класифікацію читання, але більш узагальнено: він поділяє читання на чотири категорії – проповідницьке, розповідне, співуче і псалмодійно-речитативне. Кожну з цих категорій ієромонах Геронтій пов'язує з певним типом богослужбового тексту [6].

В сучасних дослідженнях, присвячених градаціям виконання богослужбових текстів, прослідковується спроба вчених-медієвістів узагальнити вже існуючі напрацювання та вивести власні системи градацій. Так, дослідник І. А. Гарднер зазначає, що в Православній церкві під час богослужіння відсутня «звичайна розмовна манера інтонації» і «декламаційний спосіб виконання тексту». Відтак, вчений робить висновок, що кожне богослужіння являє собою певні «градації музичного феномена», тісно пов'язані із переважаючим над «музичною стихією словом» [5, 66]. Цю теорію повністю підтримує Б. П. Кутузов, який, у свою чергу, зазначає, що в православному богослужінні немає читання, а тільки спів, це воістину «поющее богословие», від чого і читання Псалтиря називають «псалмопением», співати псалми означає розспівно читати псалми на певну погласицю [7]. Дослідник визначає головні відмінності псалмодії від розмовної мови: це постійна стійка висота тону і незначні відхилення від неї та незначна протяжність останніх голосних фрази або тексту [5, 69]. Наступний елемент – екфонетика (вигук), І. А. Гарднер характеризує відхиленням постійного стійкого тону тільки наприкінці фрази, або всієї частини вигуку, але головна частина тексту проголошується на одному тоні, який вищий, аніж у псалмодії. При цьому богослужбовий текст читається з певною протяжністю гласних в деяких складах.

Розвиваючи свою теорію, І. А. Гарднер подає «схему головних градацій музичного елементу», де визначає три групи: псалмодію, екфонетику і спів. Згідно з цією схемою, псалмодія має постійну висоту тону (*recto tono*), невизначену мензуральну тривалість складів тексту, відсутність чіткого ритму і майже ніякої динаміки [5, 71]. Всі ці особливості псалмодії, зазначені вченим, не відповідають визначенню музики і не можуть відноситися до музичного елементу. Є чітке визначення, що таке музика – це мистецтво організації музичних звуків, насамперед у часовій (ритмічній), звуковисотній і тембровій шкалі. Тому більш обґрунтовано вважати, що псалмодія є ніщо інше як розповідне читання в богослужбовій практиці Православної церкви.

Екфонетика або розспівне читання займає проміжне місце між розповідним читанням (псалмодіюванням) і співом. За визначенням І. А. Гарднера, для неї характерні відхилення від середнього тону на півтона, тон і навіть більші інтервали вгору або вниз. Середній тон як правило вищий, аніж при читанні на *recto tono*. Кінець фрази і закінчення тексту проспівується на два або три звука різної висоти над однією голосною складу слова. В екфонетиці також можливі незначні коливання в динаміці, що не характерно для псалмодії [5, 71]. Все це дає підстави віднести екфонетику до розспівного читання, оскільки воно має певні ознаки, що відповідають визначенню музики. Тому, починаючи з розспівного читання (екфонетики), а не псалмодіювання, як вважає І. А. Гарднер, можна вести мову про певну градацію музичного елемента.

Церковне читання дослідниця Т. Ф. Владишевська поділяє на два основних види – розповідні та псалмодійні речитативи з відповідними кожному з видів характерними погласицями. Розповідний речитатив пов'язаний з читанням книг повчального характеру. «Погласицям розповідного речитативу, – відзначає Т. Ф. Владишевська, – властива велика свобода та імпровізаційність, аніж псалмодійним погласицям. В основі погласиці розповідного речитативу лежать інтонації оповідної мови. Закінчення оповідних речень у давньоруській мові, як правило, мають знижуючі інтонації, саме тому кінцевий тон повчального розповідного читання лежить завжди нижче рядка. Особливу роль у них відіграє індивідуальна манера виконавця, що впливає на характер погласиці» [2]. Структура тексту, синтаксис, ударні і безударні склади також «впливають на ритміку погласиць і формують їх інтонаційний зміст» [2].

Розповідним речитативом читалися повчальні книги Іоанн Златоуст, Єфрем Сирін, Пролог, Синаксар, Четїї-Мінеї та ін. За церковним Статутом повчальні читання відбувалися протягом добового кола богослужіння до шести або семи разів. Вони передавали історії Священного писання, життя святих та святоотчї бесіди. Всі ці повчання були зібрані в спеціальних збірниках – Толковому Євангелії, Пролозі, Синтаксарі, Толковому псалтирі тощо. Під час богослужіння читець проголошував повчальні читання, звертаючись до прихожан. Ці звернення були доволі спокійні і нагадували бесіди або проповіді. Така особливість розповідного речитативу, на думку Т. Ф. Владишевської, пов'язує його із казками та билинами, яким характерна розповідна інтонація. Розповідний речитатив, зазначає вчена, так само, як і сказання билин – це жанри сольного виконавства [3].

Псалмодійним речитативом читалися богослужбові книги Псалтир, Євангеліє, Пророцтва Вітхого Заповіту, ектенії, молитви, канони. Заклики перед читанням Священного Писання також проголошувалися псалмодійно. В основному погласиці псалмодійного речитативу повторювали й оспівували головний тон певного піснеспіва. Закінчення псалмодійного речитатива виокремлюється мелодичним оборотом, який виходить за межі діапазону самої погласиці. Певне уповільнення наприкінці тексту і підвищення звуку, на відміну від розповідного читання, надає речитативу святковості виконання.

Дослідниця Т. Ф. Владишевська виокремлює три типи псалмодіювання при читанні псалмів: читання кафізм, псалтир за померлими та шестопсалміє. На вечірньому та ранковому богослужінні читання кафізм ґрунтується на оспівуванні тону речитації. З цього найпростішого типу розвинулися більш складні види речитаційного читання. Наступний тип – це читання псалтиря за померлими, яке відбувається повільно і розспівно з паузами після кожного вірша. За своєю будовою цей тип наближений до народних плачів і причитань, але не є таким емоційним, як останні. У Всенощному бдінні шестопсалміє займає одне із центральних місць, бо розташоване між вечірньою і ранковою службою. Характерною рисою шестопсалміє, що відрізняє його від попередніх типів, є дуже мелодійне виконання. Це такий спосіб виконання, де діапазон складає квінту, що наближує шестопсалміє до співу [2].

Т. Ф. Владишевська вбачає подібність погласиць речитативного співу із деякими жанрами фольклору – плачами та билинами. Речитативний спів легко запам'ятовувався читцями та півчимами, оскільки мелодії для речитативного співу були прості і виразні. При цьому дослідниця, порівнюючи староруський і григоріанський літургійний речитатив, відзначає їх споріднені риси, які ведуть до єдиних витоків [2, 12].

Розділяючи церковне читання на два основних види – розповідні та псалмодійні речитативи та визначаючи їх характерні особливості у виконанні, Т. Ф. Владишевська об'єднує їх подібністю з билинами. Як відомо, билини – це епічні пісні, які виконувалися в супроводі гуслів, або інших музичних

інструментів. Основа їхньої музичної побудови це короткі поспівки, що повторюються багато разів. Відповідно, билини мали характерну мелодику, яскраві динамічні відтінки і метроритм. Всі ці важливі елементи музики не характерні для розповідного та псалмодійного речитативів.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше *запропоновано* певні корективи до схеми градацій виконання богослужбових текстів української Православної церкви, які полягають у визначенні псалмодії як розповідного читання, а екфонетики як розспівного читання з певними музичними елементами.

Висновки. Витоки первинних градацій виконання богослужбових текстів сягають давньоіудейського читання і давньогрецької просодії. У системах градацій виконання богослужбових текстів, розроблених провідними вченими-медієвістами, містяться певні протиріччя. Так І. А. Гарднер вважає псалмодію одним із головних видів градації музичного елементу в церковному богослужінні, при цьому вчений характеризує цей вид як такий, якому не властиві будь-які ознаки музики. Зазначені характерні особливості псалмодії дають підстави вважати її не одним із головних видів градації музичного елементу, як стверджує вчений І. А. Гарднер, а одним із видів розповідного читання в богослужбовій практиці Православної церкви.

Аналізуючи розповідні та псалмодійні речитативи та визначаючи їх характерні особливості у виконанні, Т. Ф. Владисhevська об'єднує їх подібністю з билинами, що певною мірою є протиріччям. Билини в Київській Русі виникли і розвивалися за межами церкви. Характерна для них мелодика, тематика та спосіб виконання не співпадають з розповідними та псалмодійними речитативами. Запропоновані корективи до схеми градацій виконання богослужбових текстів української Православної церкви в подальшому спрямовують вектор на більш об'єктивний аналіз музичного елемента в рукописних збірниках. Вагомим внеском в дослідження церковного співу мають стати здобутки європейський вчених-медієвістів та запозичення їхнього досвіду у визначенні градацій виконання в богослужбових текстах.

Література

1. Богданов Е. Пособие к церковному чтению, положенное для вразумительности чтения на ноты, на основании обычного древне-церковного чтения, а частию на основании письменных памятников древне-церковного чтения. Москва : Синодальная типография, 1891. 42 с.
2. Владышевская Т. Ф. К вопросу о роли византийских и национальных русских элементов в процессе возникновения древнерусского церковного пения : Доклад на IX Международном съезде славистов в Киеве в 1983 г. Москва, 1983. 50 с.
3. Владышевская Т. Ф. Музыкальная культура Древней Руси. Москва : Знак, 2006. 472 с.
4. Вознесенский И. И. О церковном пении Православной Греко-Российской Церкви. Большой и малый знаменный распев. Киев, 1887. 229 с.
5. Гарднер И. А. Богослужбное пение Русской Православной Церкви. Москва, 2004. Т. 1. 495 с.
6. Геронтий (Кургановский), иером. Метод богослужебных возгласов. Москва, 1897. 288 с.
7. Кутузов Б. П. Экфонетика в православном богослужении (о тысячелетней традиции русского богослужебного распевного чтения). Журнал Московской Патриархии. Москва, 1999. №7. С. 73–80.
8. Скабалланович М. Толковый типикон. Киев, 1910. Вып. 1. С. 14.
9. Успенский Н. Д. Древнерусское певческое искусство. Москва, 1965. 216 с.
10. Финдейзен Н. Ф. Очерки по истории музыки в России с древнейших времен до конца XVIII века. Москва-Ленинград, 1928. Т. 1. 312 с.
11. Wellesz E. A History of Byzantine Music and Hymnography. Oxford, 1961. 250 p.

References

1. Bogdanov, E. (1891). A manual for church reading, set out for the intelligibility of reading music on the basis of conventional ancient church reading, and partly on the basis of written monuments of ancient church reading. Moscow [in Russian].
2. Vladyshevskaya, T. F. (1983). On the role of Byzantine and national Russian elements in the process of the emergence of Old Russian church singing: Report at the IX International Congress of Slavists in Kiev in 1983, Moscow [in Russian].
3. Vladyshevskaya, T. F. (2006). The musical culture of ancient Russia. Moscow [in Russian].
4. Ascension, I. I. (1887). On the church singing of the Orthodox Greek-Russian Church. Big and small znamenny chant. Kiev [in Ukrainian].
5. Gardner, I. A. (2004). Liturgical singing of the Russian Orthodox Church. T. 1. Moscow [in Russian].
6. Gerontius (Kurganovsky). (1897). The method of liturgical exclamations. Moscow [in Russian].
7. Kutuzov, B. P. (1999). Ephnetics in Orthodox worship (on the thousand-year-old tradition of Russian liturgical chant reading). Journal of the Moscow Patriarchate. Number 7. Moscow [in Russian].
8. Skaballanovich, M. (1910). Explanatory typicon. Vol. 1. Kiev [in Ukrainian].
9. Assumption, N. D. (1965). Old Russian singing art. Moscow [in Russian].
10. Findeisen, N. F. (1928). Essays on the history of music in Russia from ancient times to the end of the XVIII century. T. 1. Moscow [in Russian].
11. Wellesz, E. A. (1961). History of Byzantine Music and Hymnography. Oxford.

Стаття надійшла до редакції 23.09.2019

Прийнято до публікації 28.10.2019